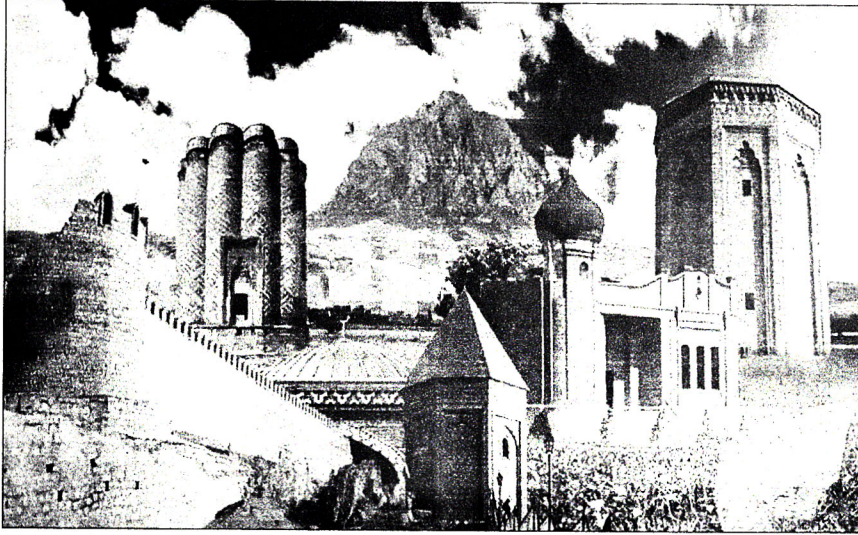

1919-cu il yanvarın əvvəllərində Böyük Britaniya ordusunun mayoru Hibbon Naxçıvana gəlmişdi. Onun gəlişinin əsl məqsədi diyarın iqtisadi, siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz Respublikası silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətini Türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək idi.

Ismayıl Hacıyev
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

Naxçıvan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə

1919-cu ilin fevralında digər bir ingilis komissarı kapitan Lautenin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti də Naxçıvana gəlmişdi. O, Britaniya qoşun hissəsinin Dəvəlidə, Naxçıvanda, Culfada, Şahtaxtıda yerləşdirilməsi, bu yerlərdə bütün məsələlərin ingilis hakimiyyət orqanları tərəfindən həll edilməsi barədə danışıqlar aparmışdı. Naxçıvan rəhbərləri yerli muxtariyyəti saxlamaq şərtinə ingilislərin təkliflərini qəbul etmiş və hətta bir neçə ingilispərəst yerli hakimi öz hökumətlərinin tərkibinə daxil etmişdilər.

Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq mövqelərinin kifayət qədər aydınlaşmadığı bir şəraitdə bu güzəştlər başqa çıxış yolunun olmamasından və növbəti daşnak təhlükəsinin yaxınlaşmasından irəli gəlirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan bölgəsinə dair suveren hüquqlarının bərqərar edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ingilislər tərəfindən müdafiə olunmur və müxtəlif maneələrlə qarşılaşırdı. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniya komandanlığının Naxçıvana münasibətdə ikiüzlü, ermənipərəst siyasəti narazılıq doğururdu.

1919-cu ilin mayında Naxçıvan, Şərur qəzalarının müsəlmanları özlərinin və yaşadıkları ərazinin Azərbaycan Respublikasına tabe olduğunu təsdiq etmiş və erməni silahlı hissələrinə diyarı buraxmamağı qərara almışdılar. Lakin ingilis komandanlığı xalqın bu haqlı tələbinə də məhəl qoymamışdı. Daşnaklar ingilis zabitlərinin bilavasitə köməyi, iştirakı ilə 1919-cu ilin iyununda Naxçıvanın bir hissəsini tutsalar da, Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizamı qoşununu əzərək kənar atmışdı.

İngilislərin Naxçıvan bölgəsində olduqları müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi bu əraziyə dair öz suveren hüquqlarını müdafiə etmək, oranın təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, ən başlıca-

sı isə, bölgəni Quzey Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində müəyyən tədbirlər həyata keçirmişdi. Bir sıra hallarda ingilislər bunlara mane olmuşdular.

İrəvan quberniyası müsəlman əhəlisinə 1 milyon manat vəsait çatdırılması üçün F.Xoyski 1919-cu il aprelin 3-də məktubla Tomsona müraciət etdi. Həm də hökumət komissiyasının Naxçıvan, Şərur və s. rayonlarına gətməsinə şərait yaradılmasına xahiş etdi. Lakin hər iki xahişə mənfi cavab verildi. İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə, silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanı hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi Naxçıvanla bağlı hərbi səciyyəli müəyyən işləri görə bilməyə və bezi diplomatik-siyasi yollardan istifadə edirdi. Bu sahədə Azərbaycan hökumətinin İrəvan, Tiflisdəki diplomatik nümayəndələri səmərəli, işgüzar fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan rəhbərliyi və Xarici İşlər Nazirliyini obyektiv məlumatlarla təmin edir, təkliflərini çatdırırdılar. M.Təkinski Naxçıvanla bağlı AXC hökuməti sədrinə yazırdı ki, əgər Ermənistan Qarabağın Azərbaycana keçməsinə razılaşırsa, ingilislər Şərur-Naxçıvan rayonunu ona verəcəklər(ermənilərə). Təkinskinin fikrinə, əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Şərur və Naxçıvanı ermənilərə vermək olmazdı.

Naxçıvan bölgəsində ermənilərin özbaşınalıqlarının qarşı-

sının alınmasında da M.Təkinskinin böyük əməyi olmuşdur. O, bu məsələlərlə əlaqədar məlumat hazırlayaraq Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdi. Bununla əlaqədar F.Xoyski Azərbaycan hökumətinin məlum mövqeyini

Naxçıvan bölgəsində ermənilərin özbaşınalıqlarının qarşısının alınmasında da M.Təkinskinin böyük əməyi olmuşdur. O, bu məsələlərlə əlaqədar məlumat hazırlayaraq Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdi. Bununla əlaqədar F.Xoyski Azərbaycan hökumətinin məlum mövqeyini Tomsona bildirmiş, Naxçıvan rayonunun idarəsinin müvəqqəti olaraq Ermənistanla verilməyi ilə heç vaxt razılaşmayacaqlarını çatdırmışdı...

Tomsona bildirmiş, Naxçıvan rayonunun idarəsinin müvəqqəti olaraq Ermənistanla verilməyi ilə heç vaxt razılaşmayacaqlarını çatdırmışdı. Naxçıvan bölgəsinin müsəlmanları özlerini Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayır və hökumətdən silah-sursət alacaqlarına ümid edirdilər.

Bu dövrdə Şərur-Naxçıvan da süvari dəstə və top, pulemyotlarla 6 minədən çox hissələri olmuşdur. Bunlar öz döyüş keyfiyyətlərinə görə ermənilərinkindən heç də geri qalmırdı. Naxçıvanlılar AXC Baş Nazirindən buraya zabit kadrları göndərməyi və 100 min manat pul buraxılmasını xahiş edirdilər. Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonları üçün Naxçıvan Milli Şurasına 400 min manat göndərmişdi və 300 min manat göndərilməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Xalq Cümhuriyyətinin Baş Nazirləri F.Xoyski, N.Yusifbəyli kömək edir, onun Azərbaycan ərazisi

kimi qorunub saxlanması üçün siyasi, diplomatik, maddi və mənəvi vasitələrdən istifadə edir və qəhrəman naxçıvanlıların fəaliyyətlərini də yüksək qiymətləndirirdilər. Naxçıvan əhalisi hər vasitə ilə AXC ilə sıx əla-

qələr yaratmağa çalışmış, onunla birləşmək üçün müxtəlif yollar aramışdı. Bütün bunlar isə AXC tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş, müəyyən tədbirlər görülmüşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əlaqələrin çətinliyini nəzərə alaraq öz nümayəndəsini Qarabağ general-qubernatorunun Naxçıvan bölgəsinin idarəsi üzrə köməkçisini təyin etmişdi. Bir qədər sonra isə Qarabağ general-qubernatorluğu nəzdində Naxçıvan bölgəsinə dair xüsusi tapşırıqlar üzrə müvəkkillik yaradılmışdı. Sonra isə Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edilmişdi. S.Cəmillinskinin qərarına əvvəlcə Ordubadda yerləşmiş, sonra isə Naxçıvana köçmüşdü. Naxçıvan və Ordubad da yerli hakimiyyətin və silahlı qüvvələrin təşkil üçün 1919-cu ilin avqustunda S.Cəmillinskinin sərəncamına 1 milyon manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ilin ikinci yarısında

Zaqafqaziya məsələləri üzrə Paris Sülh Konfransı adından çıxış edən ABŞ-in rolu kəskin surətdə artdı. Hələ 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanla ciddi maraqlanan ABŞ nümayəndələri tez-tez Bakıya səfər etməyə başlamışdılar.

Şübhəsiz, onların Azərbaycana dair planlarında mühüm strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan xüsusi yer tuturdu!

Lakin ilk vaxtlar amerikalıların siyasəti də ermənipərəstliyi ilə ingilislərdən az fərqlənirdi. 1919-cu ilin yayında Naxçıvana gəlmiş ABŞ polkovniki Rey eyni vaxtda həm müsavətlərlə, həm daşnaklarla, həm də Türk zabiti Xəlil bəylə danışıqlar aparmışdı. O, Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərulu Xanla apardığı danışıqlarda Naxçıvanda ABŞ-in general-qubernatorluğunu yaratmaq ideyasını irəli sürmüşdü.

1919-cu il avqustun axırlarında amerikalı polkovnik Paris Sülh Konfransı və Antanta İttifaqı Şurası adından AXC hökumətinə bildirmişdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları xüsusi zona təşkil edir və həmin yerlərdə bütün idarəçilik işlərinə cavab verə biləcək Amerika general-qubernatorluğu təşkil olunacaqdır.

1919-cu il sentyabrın 1-də Haskelin Paris Sülh Konfransı adından Azərbaycan, Ermənistan hökumətlərinə göndərdiyi "Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları haqqında əsasnamə"-də həmin fikirlər bir daha nəzərə çatdırılmışdı. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarını əhatə edən rayonlar bitərəf zona elan edilir və burada bütün idarəçilik işləri Amerika general-qubernatorluğuna tapşırıldı. Bütün hərbi qüvvələr, poçt, teleqraf onun tabeliyinə verilir, vəzifəli şəxsləri general-qubernator təyin edirdi.

Lakin ABŞ-in həmin mövqeyi AXC hökuməti və Naxçıvan Milli Komitəsi tərəfindən qəbul edilmədi. Çünki 20 bənddən ibarət "Haskel layihəsi"nin məzmunundan görünürdü ki, belə bir layihə amerikalılar tərəfindən hazırlana bilməzdi. Bu, müttəfiqlərin Ali Komissarı Vilyam Haskelin adı ilə elan edilmiş erməni layihəsi idi. Bu layihə Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyini üçün sentyabrın 27-də V.Haskel birinciden o qədər də fərqlənəyən 12 bənddən ibarət ikinci layihəni Azərbaycan hökumətinə göndərmişdi.